

ALFÖLDI ANDRÁS

*AQUINCUMI ADALÉK A KR. U. 268. ÉV
TÖRTÉNETÉHEZ**

DEUTSCHER AUSZUG SEITE 489

* Az »Epigraphica« cikksorozatának folytatása, melynek előző közleményei a Pannonia folyóiratban (I, 1935, 184 skk., 280 skk. = Pannonia-könyvtár 14. sz.) és az Arch. Értesítőben (1939, 101 skk., 1940., 195 skk., 1941, 30 skk.) jelentek meg. Ez a 12. sz. adalék.

Már majdnem száz esztendeje ismeretes az a gyenge írású, rossz fenntartású kő, amely az aquincumi legióstábor nagyobb fürdőjének helyreállításáról ad hírt; régebben a Magyar Nemzeti Múzeumban volt, most a Flórián-téri fürdő megőrződött és pompásan konzervált részében, tehát eredeti környezetében van felállítva. Mommsen és v. Domaszewski olvasása (CIL III 3525 és 10492) már sok nehézséget elhárított értelmezésének útjából, de összefüggő szöveget nem nyújt.

Ha a követ szemügyre vesszük, először is az tűnik fel, hogy nem táblára van írva, mint szokásos, hanem oltárra. Úgy látszik, nem volt jó kőfaragójuk kéznél és így ahelyett, hogy új kőtáblát készítették volna, valami düledező szentélyből hurcoltak el egy oltárt s annak eredeti feliratát levakarva, örökítették meg a fürdő restaurálását. Ha az általunk közölt fényképen (1. kép) megnézzük az első sor első betűit, máris ott láthatjuk alattuk a régebbi írás nyomait. E zavaró régebbi írásnyomok a gyakorlatlan kőfaragó ügyetlenségével együtt akadályozták eddig a megfejtést.

Tüzetesebb tanulmány alapján újra leírtuk e szöveget, mely szerintünk a következő képet nyújtja :

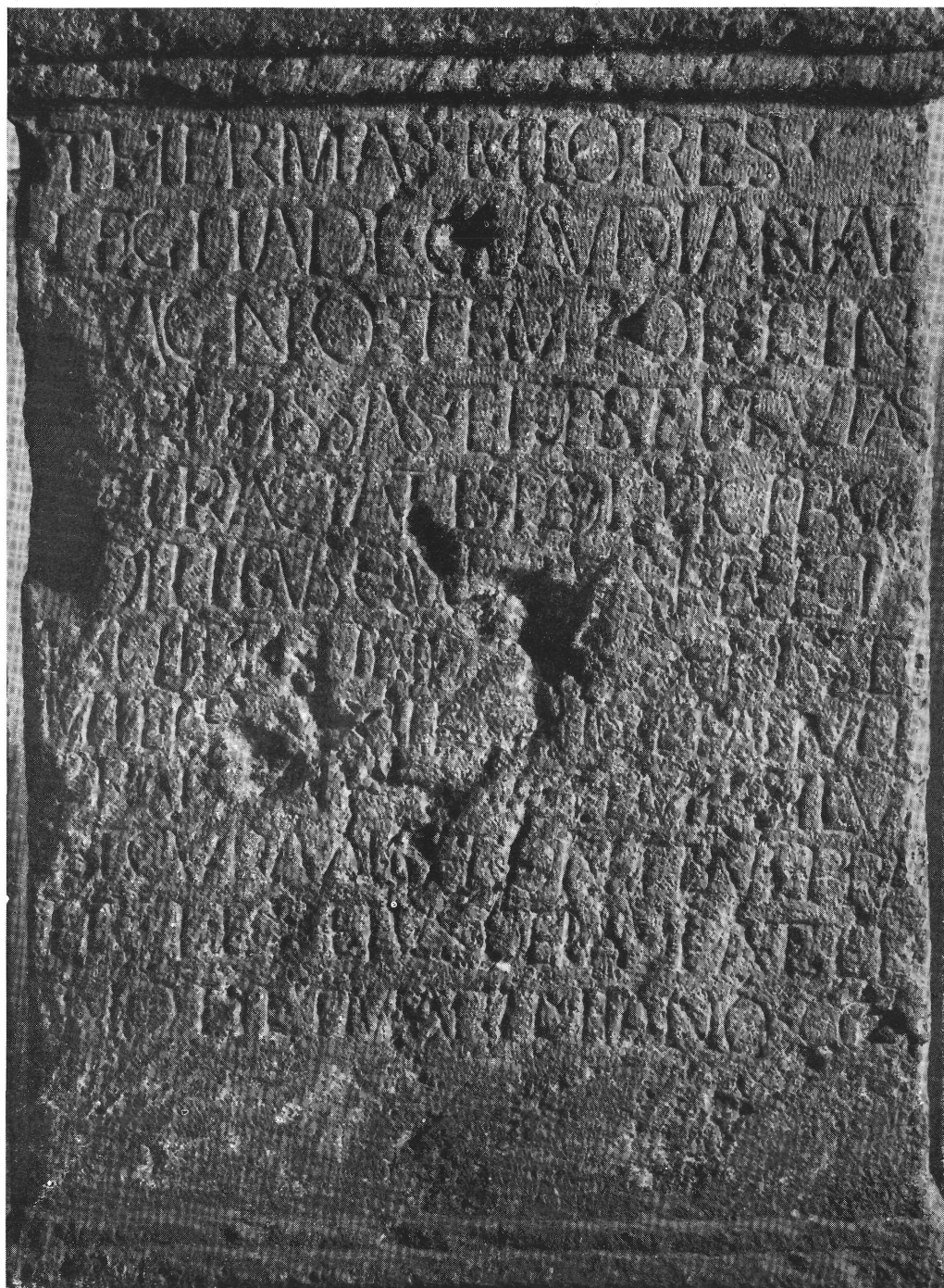
THERMAS·MIORES·
 LEGIADI·CLAVDIANAE
 MACNO·TEMPORE·INI
 t·RM·ISSAS·EDES·ILT·VTAS
 R·TRACTATIS·PORTICIBVS
 ADITIBVSQVE·VS·REEECT·t
 EXHIBERI·INDE·EPISSE
 MIER·IP·IDIE·ALIVLI
 PRAES·I·V·CLEME·SILV·
 ETCVRA·AVFRONTINI·PRA
 EF·LEC·EIVS·DEM·PATER
 NOIET·MARINIANO·COS

Másolatunk az első öt sorban nem tér el a Mommsen és v. Domaszewski által megállapított szövegtől. A továbbiakban a következő változtatásokat és pótlásokat eszközöltük:

A 6. sor közepén lévő hiátus kiegészítése [PRI]VS lesz. A következő sorban találjuk meg az értelmét kiegészítő INDE határozószót. Összefüggő használatukra jó példa Donatus Terentius-kommentárjának egy helye (ad Eun. 567): *prius est commoveri, inde amari*. A sor végén nem REFICI/, hanem REFECI/ áll, amint a fénykép is igazolhatja; így természetes, hogy a levert utolsó betű csak T lehetett. Feltűnik, hogy ezen állítmány előtt nincs alany s látni fogjuk, hogy a második állítmány mellett sincs: aki az egészet megszerkesztette, — bár jól értett latinul, — fogalmazni nem tudott. Világos, hogy alany gyanánt csak a *legio II. adiutrix* fogható fel, amely e helyreállítási munkálatokat végezte.

Komolyabb fejtörést egyedül az értelmileg összetartozó 7. és 8. sor okoz. Az első szó olvasása a Corpusban EXHIBER|; de fényképünk is megmutatja, hogy az R után egyenes vonal áll, melynek jobbfelé semmiféle kiágazása sincs, tehát csakis I lehet. Ezután a Corpus IN|| betűket ír le, de a harmadik betű nem igen lehet más, mint D s utána egy E halvány nyomait véljük látni. Mivel a *refecit* után nem állott a következő mellérendelt mondatához fűződő kötőszó, a kapcsolatot eszközlő határozószónak kell itt állania: e szerep pedig nagyon jól illik az *inde* szócskára, 'postea, deinde, deinceps, mox' értelemben.¹ A 6. sorban álló [pri]us is ezt kívánja, mint már kiemeltük. A 7. sor végén álló ...episse a *cipio* egy összetételének multidejű infinitivusza; hogy melyiknek, azt az egész kifejezés értelméből igyekszünk majd mindjárt kihámozni.

A 8. sor első szavából csak annyit írtak le eddig, hogy MIL. De képünkön jól kivehető a kis T az L után, melynek közepén függőleges vonáska van, tehát I és T ligaturában; ezután pedig rendes nagyságú I, majd egy csámpás B következik, azaz együtt: *militib(us)*. Csakis ezután van helye a második mondat állítmányának, melyből 3 vagy 4 betű eltűnt az oltár megsérülése folytán. Meg kell jegyeznünk, hogy a Corpus olvasása itt egészen felmondja a szolgálatot; amit ILÈ betűknek ad, abból az első részben függélyes későbbi vágás, a második egy L-forma I betű úgy, mint ahogy a 4. sorban a *destitutus* szóban is vésték, a harmadik pedig alkalmasint egy olyan kajla T betű, mint az 5. sor-

1. kép. – A II. adiutrix legio tábori fürdőjének átépítéséről szóló emlékkő feliratos mezeje.

ban, a *porticibus* T-je, csak még jobban pofon van csapva. Ha e feltevéstünk megáll, úgy egy egyesszám 3. személyű, multidejű igealakból megmaradt ...*it* állítmány-töredék állt itt. Amit a Corpus ezután |EIAI IVLI-nak közöl, az elég világosan ...*idie kal. Iuli.*-nak betűzhető ki. A K függélyes szárán is van L-forma vízszintes alsó lezárás, mint az imént egynémely I-nél figyeltük meg, de a két kis rézsutos vonás a közepén elég biztos. Az állítmányhoz tehát pontos dátum fűződik: [*pr*]idie kal(endas) Iuli(as).

Ahhoz, hogy e két sort megérthessük, a (*thermas*) *exhiberi* ... *militib(us)* kifejezés ad jó kiindulási pontot. Néhány jellemző előfordulását a Thesaurus² nyomán adjuk. Script. hist. Aug., Vita Ant. Pii 7, 6: *balneum* ... *sine mercede populo exhibuit*. Vita Ant. Heliog. 8, 6: *Lavacrum* ... *Plautiani populo exhibuit*. Vita Alex. Sev. 24, 5: *iussit thermas* ... *populi usibus exhiberi*. CIL III 324: *lavacrum thermarum Antoninianarum* ... *populo suo exhiberi iussit* (sc. *Diocletianus*). CIL XII 3165 b: ... *balneum usibus plebis exhiberetur*. Nyilvánvaló e párhuzamokból, hogy a *thermas* (vagy *lavacra*, *balnea*) *exhiberi* mellett leginkább *iussit* szokott állani. És bár az alanyul gondolandó *legio II. adiutrix*-hoz, amely maga állította helyre (*refecit*) a fürdőjét, inkább illene az *exhiberi curavit*, *-prospexit* kifejezésmód, a rendelkezésre álló helyen az *-it* szóvég előtt legfeljebb négy betű lehetett és így mégis a *iussit* valószínű. Ne várjunk a pannoniai végeken valami pompás stilisztikai készséget, klasszikus latinságot: hiszen még az is kivételes teljesítmény itt, hogy a legegyszerűbb szokványos formuláktól el mert térni feliratunk megfogalmazója. Most már csak az ...*episse* szótöredék beillesztése van hátra ebbe az összefüggésbe. Az *exhiberi* passzív jelenidejű infinitívusz mellett egy ilyen multidejű aktív infinitívusz mellérendelve semmiképpen sem állhat, annál inkább sem, mert a *capio* összetételei akkuzatívuszt vonzanának, nem datívuszt, mint a *militib(us)*; így tehát a két infinitívuszos alaknak csak akkor lehet értelme, ha egymásra utalnak. Ha nem tévedek, ez az eset csak akkor állhat fenn, ha az *incipio* igenévi alakjáról van itt szó, tehát: *exhiberi inde [inc]episse militib(us) [iuss]it* [*pr*]idie kal(endas) Iuli(as).

9. sor. A Corpus PRAE |||I|||VCEME·SILVI olvasást ad, aminek nem sok hasznát vesszük. Meg is jegyzi v. Domaszewski: »dedi versum

lectu difficillimum ad auctoritatem Mommseni, quamquam mihi in lapide esse videbatur V CLEME SILVI; fortasse latet nomen *Cleme(ntii) Silvi*, qui in titulo n. 3424, anni p. Chr. 267, invenitur *a(gens) v(ices) p(raesidis)*.« Utóbbi feltevése feltétlenül helytáll, annál is inkább, mert a sor elején a *prae...* után még egy ötödik betű, egy S felső fele is határozottan kivehető s így e sor eredeti szövege kétségkívül *praes [idente e(gregio)] v(iro) Cleme(ntio) Silvi(o)* volt, ami kifogástalanul megfelel a következő sor mellérendelt kifejezésének: *et cura Aur. Frontini praef(ecti) leg(ionis) eiusdem*. A *praesidente* ilyen jelentésben a legjobb latinságban is megvan, amire idézhetjük Tacitus egy helyét, ann. 1, 16: *Castris aestivis tres simul legiones habebantur, praesidente Iunio Blaeso*.

10. sor. A Corpus AEL(ius)-nak olvassa Frontinus családnevét, azonban a kövön az A után egy ferdén sikerült V következik, ezután pedig egy R alsó része látszik, mely össze lehetett kapcsolva az V-val.

A felirat teljes szövege tehát rekonstrukciónk szerint a következő képpen hangzik:

Thermas maiores leg(ionis) II. adi(utricis) Claudianae, magno tempore intermissas et destitutas, retractatis porticibus aditibusque [pri]us refeci[t], exhiberi inde [inc]episse militib[us] [iuss]it [pr]idie kal(endas) Iuli(as), praes[idente e(gregio)] v(iro) Cleme(ntio) Silvi(o) et cura Aur(elii) Frontini praef(ecti) leg(ionis) eiusdem, Paterno II. et Mariniano co(n)s(ulibus).

Magyarul: »A Claudius császár nevét viselő, 'segítő' melléknevű második *legio* melegfürdőit, melyek hosszú időn át használaton kívül voltak és el voltak hagyatva, az oszlopcsarnokok és bejáratok rendbehozásával újjáalakította előbb, majd elrendelte, hogy június 30.-án kezdjék meg a katonák rendelkezésére bocsátani, a 'kiváló férfi' rangcímű Clementius Silvius előljárósága és Aurelius Frontinusnak, a nevezett *legio praefectus*-parancsnokának felügyelete alatt, Paternus második és Marinianus konzulsága idején.« (Kr. u. 268).

Miután így visszanyertük a *thermae maiores* helyreállításáról szóló felirat teljes szövegét, be kell ezt még röviden iktatnunk e válságos korszak történetének oly gyér és töredékes forrásadatai közé. Egészen lényeges új adat ugyanis, hogy 268 június 30.-án már II. Claudius

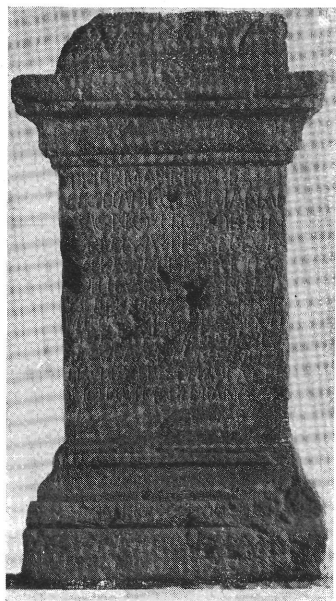
uralkodott, mely segítségünkre van abban, hogy azoknak az egymást kergető súlyos eseményeknek időrendjét pontosan megállapíthassuk, melyek ezen év körül csoportosulnak. Ismeretes, hogy az úgynevezett *Scriptores historiae Augustae*, egy a IV. század legvégén keletkezett fércmű Claudius-életrajzának állítása (*vita Claud.* 4, 2), mely szerint Gallienus 268 március 24.-én esett volna gyilkosai áldozatául, otromba koholmány. Más, megbízható irodalmi adat hiányában főleg az alexandriai pénzverés császárv-jelzései, valamint az egyiptomi papiruszok keltezései segítségével, továbbá a birodalmi pénzverés és a feliratok dátumai alapján sikerült a kutatásnak — sok fáradsággal és türelemmel — új szilárd alpra fektetni ezen évek kronológiáját s ennek keretében élesebben körülhatárolni e trónváltás időpontját.

Az egyiptomi adatokból úgy látszott, hogy Gallienust csak 268 augusztusában dőfte le az összeesküvő vezetőemberek által felbujtott orvgyilkos; közelebről erre az eredményre vezettek A. Stein tüzetes és kitűnő vizsgálatai, melyek eredményét — másokkal együtt — e sorok írója is átvette.³ De a politikai változások hírei sokszor csak nagyon lassan érkeztek Egyiptomba — egyes távolesőbb települési helyeken még októberben is Gallienus névvel datálták az okmányokat — s P. Damerau jól sejtette⁴, hogy valamivel korábban kellett e császár tragédiájának lejátszódnia, mint azt véltük: ő júliusra gondolt, de látjuk, hogy még jobban vissza kell mennünk. Igen valószínű viszont, hogy alig valamivel előbb, feltehetőleg még júniusban ölték meg Milano falai előtt ezt a kitűnő uralkodót, akinek jellemét az utókor előtt bemocskolta, érdemeit elhomályosította a gyűlölködő szenátusi történetírás.

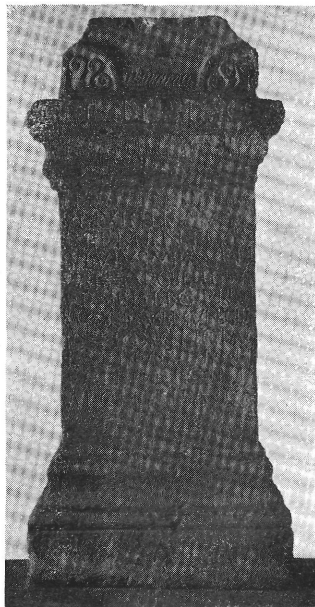
Arra, hogy a feliratunk által szolgáltatott új, biztos *terminus ante quem* hogyan befolyásolhatja az ekkortájt lejátszódtott háborúk időrendjét, most nem térhetünk ki. Meg kell még viszont jegyeznünk a következőket: Az, hogy legiónk felvette Claudius nevét, nem különleges érdemek jutalmául a császár által ajándékozott kitüntető cím, hanem egyszerűen a csapat loyálisát kidomborító sablonos attributum, melyet bizonyára a parancsnok vett fel mindjárt a proklamáció után, hogy a maga és katonái hűségét bizonygassa általa. De azért, amikor e kor szokása szerint⁵ állandóan hozzáfűzték a későbbiek folyamán a *legio II. adiutrix* nevéhez, hogy hányszor igazolta be tetteikkel császár-

hűségét, biztosan beleszámították ezt a legelső állásfoglalást is. Ez is hozzásegíthette ahhoz legiónkat, hogy Claudius oly rövid uralma alatt »hatszor kötelességteljesítő, hatszor hű« jelzöt szerezhettek magának.⁶

Nem jelentéktelen tény, hogy 268 nyarán, amikor az egyik leg-szörnyűbb erejű gót betörés zúdul a Balkánra, Aquincumban csend

2. kép.
A fenti felirat
(CIL III 3525=10492)
teljes képe.

3. kép.
Clementius Silvius helytartó-
helyettes további felirata
(CIL III 3424).

4. kép.
Ugyanazon helytartó-
helyettes harmadik
aquincumi köve
(CIL III 10424).

van és a fürdőt tatarozhatják. De az is kétségtelen, hogy a csapat java különítményt szolgáltatott a császári expedíciós sereg számára s nem volt itthon. És hogy előzőleg mennyi szenvedésen ment Aquincum és tábora keresztül, elárulja az a tény, hogy a nagyobbik katonai fürdő hosszú ideig használaton kívül volt s omladozott. Nem igen fogunk tévedni, ha feltételezzük, hogy valamelyik barbár betörés alkalmával bevették s feldúlták az erődöt is.⁷

Vessünk még egy pillantást a szereplő vezető-személyiségekre is. Az első közülük két más aquincumi feliraton is megtalálható, melyek

a következők: CIL III 3424: *Genio Imp. P. Lic. Gallieni invicti Aug. Clementius Silvius v(ir) e(gregius) a(gens) v(ices) p(raesidis) et Val. Marcellinus praef(ectus) leg., prot(ector) Aug(usti) n(ostri), a(gens) v(ices) l(egati), municipes ex provincia Raetia s(olverunt votum) l(aeti) l(ibentes) m(erito) Paterno et Archesilao cos.* (Kr. u. 267). — CIL III 10424: *I. O. M. et dis deabusque omnibus T. Clementius Silvinus v(ir) e(gregius) a(gens) v(ices) p(raesidis) s. l. l. m.*

A második kövön nem *Silvius*, hanem *Silvinus* áll, de az NV ligatura első merőleges szára oly ferde, hogy tévedésnek minősíthető; így a helyes névforma *Silvius* lesz. Az elsőnek citált feliraton kívül megnevezett parancsnok teljes neve, mint északafrikai feliratokról tudjuk, *Clementius Valerius Marcellinus* s így rokonságban voltak; A. Stein szerint⁸ talán örökbefogadott fia volt a másiknak. Amint látjuk, 268-ban a legió élén már nem Marcellinus állott, hanem egy *Aurelius Frontinus* nevű katona; *Marcellinus* 277—280 közt *Mauretania Tingitana* kormányzója volt. Mindenesetre egy helyről származó raetiai ember volt *Silvius* és *Marcellinus*, mert ezt jelenti, ha *municipes ex provincia Raetia* megjelöléssel illetik saját magukat. A v. Domaszewski⁹ tévesen írja, hogy a *municipes* a *legio II. adiutrix*-nak Raetia-ból való közkatonáira vonatkozik, hiszen a dedikálók csakis a nominativusban megnevezett előljárók lehetnek s rajtuk kívül senki sincs megemlítve.

Bizonyára a lovagrendbe emelkedett egyszerű provinciális volt mind a kettő, akik előtt fényes karrier nyílt meg Gallienus 260-ban kelt híres rendelete folytán, mely a seregből kizárta a szenátorokat. A szenátori kormányzók katonai és polgári funkcióinak kettéosztásával egyikük polgári helytartó, a másik pedig tartományi katonai parancsnok lett, úgy, mint utána *Frontinus*.

JEGYZETEK

AZ AQUINCUMI ADALÉK A KR. U. 268. ÉV TÖRTÉNETÉHEZ C. TANULMÁNYHOZ.

- ¹ Lásd: *Thes. linguae Lat.* 7, 1112.
- ² *Thes. linguae Lat.* V 2, 1432.
- ³ A. Stein, *Archiv für Papyrusforschung* 7, 1923, 34 ff. 44 f. Ua., *Journal of Egyptian Archeology* 14, 1928, 16 sqq. Ua., *Laureae Aquincenses* 1, 1938, 256 skk. — A. Alföldi, *Berytus* 5, 1938, 85 skk. Ua., *Cambridge Ancient History* 12, 1939, 189 sq. Ua., *Journal of Roman Studies* 30, 1940, 1 sqq. — E cikkekben az összes adatok és a további irodalom is megtalálható.
- ⁴ P. Damerau, *Kaiser Claudius II. Gothicus* (*Klio Beiheft* 33), 1934, 27 f.
- ⁵ A. Alföldi, *Numismatic Chronicle* 1929, 218 sqq.
- ⁶ *CIL, III* 3521 = Dess. 570: *Imp. Caes. M. Aur. Claudio Germanico p. f. invicto Aug., pont. max., trib. potest. III., cos., procos., p. p. leg(io) II. [a]di. VI. p., VI f., [con]stans [C]laudiana, numini maiestatique eius dicatissima.*
- ⁷ Az eseményekről lásd most fejtegetéseimet az új Budapest története I. kötetében, 670 skk.
- ⁸ *Prosopographia imp. Rom.* 2^a, 1936, 271, Nr. 1142—1143.
- ⁹ A. v. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, 1895, 77.